

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦИЗМ: ЦЕРКОВНО-ОБРЯДОВИЙ АСПЕКТ**

В українському церковному житті вплив Візантійської імперії, яка проіснувала понад одинадцять століть, посідає особливе місце. Ця унікальна грецька наддержава стала першою самостійною державою, де віра в Ісуса Христа стала складовою всього державного комплексу. Саме ця віра поєднала Візантію із Вселенською церквою, центр якої волею історії закріпився в Римі.

Подібно до Візантії, Україна-Русь стала першою державою слов'янського Сходу Європи, де християнство стало невід'ємною складовою культурно-державного розвитку української нації. У цьому процесі особливе місце посідає саме Візантія, адже Україна-Русь прийняла святе хрещення у візантійському обряді. Це її хрещення України-Русі наприкінці десятого століття і цей обряд, як і Українська церква загалом, у той час були в певній єдності з латинським обрядом, а отже мали вселенський характер і всесвітнє значення. Україна та її Церква – Київська церква, пильно берегли і продовжують берегти цю традицію саме через вселенськість останньої, а не тому, що вона візантійська, грецька, тобто національна чи етнічно заангажована, оскільки віра в Христа – єдина, але втілена вона в різних обрядових формах, які народи приймають відповідно до своєї національної психології й історично-естетичних засад свого культурного розвитку [Див.: Степовик Д. Візантологія.- Івано-Франківськ, 2003.- С. 4].

Саме обрядова проблема становлення українського християнства, непрості церковно-богословські відносини між Україною і Візантією в контексті взаємин Київської (Української) церкви із Вселенською церквою є мало досліджені і набули сьогодні в богословській, релігієзнавчій та історичній науці особливої актуальності, оскільки їх об'єктивне висвітлення сприяє витворенню не лише правдивої картини церковно-богословської та обрядової ідентичності Київської церкви,

* Кияк С.Р. – священник Української Греко-Католицької Церкви, декан богословського факультету Івано-Франківської Теологічної Академії УГКЦ, доктор теології Університету Інзбрук (Австрія), доктор філософії Українського Вільного Університету (Мюнхен, Німеччина), доцент кафедри релігієзнавства і теології Прикарпатського Національного університету імені В.Стефаника, кандидат географічних наук.

** © Кияк С.Р., 2004

спадкоємницею якої є Українська Католицька Церква візантійського обряду (УКЦ-ВО), за якою історично закріпилась назва Української Греко-Католицької Церкви, але й українського церковно- та державотворчого і культурного процесів загалом. Тому ціллію даного дослідження є вияв та аналіз становлення церковно-обрядових засад Українського католицизму в контексті історичного витворення УКЦ-ВО своєї ідентичності як помісної, самоуправної церкви – органічної складової частини Вселенської церкви.

Українська Католицька церква візантійського обряду, як справедливо зауважує отець Іван Шевців, стала живим прикладом церковно-обрядової синтези християнських Сходу і Заходу: католицька віра, західно-європейська ментальність і правопорядок, убрані в пишні шати візантійського обряду, з релігійно-духовної точки зору творять характерний прототип східної католицької церкви, відкритої до широкого екуменічного діалогу [Див.: Іван Шевців. Християнська Україна. Вибрані твори.- К.-Дрогобич, 2003.- С. 98]. При цьому УКЦ-ВО впродовж всієї своєї більш ніж тисячолітньої історії засвідчила вірність українській релігійно-духовній та національній традиції, базованій на візантійсько-українській обрядовості, котра в часі хрещення України ще не зазнала поділу на католицьку і православну, а мала католицький (вселенський) характер, котрий наша церква зберігала і зберігає та розвиває і по сьогодні. На цю важливу особливість Українського католицизму звернув увагу ще папа Пій XII в апостольському листі до всіх українських католицьких ієрархів в Україні та в діаспорі: “Ми вважаємо, достойні брати, що те завдання, яке за часів св. Ольги та св. Володимира всевидючий Бог у недослідимій постанові Свого Провидіння доручив благородному цьому (українському – С.К.) народові, цебто завдання привести східні народи до християнської віри і до церковної єдності, воно важне і по сьогодні, хоч за сучасних обставин, здається, воно натрапляє на різноманітні несправедливі затруднення” [Цит. за: Іван Шевців. Християнська Україна. Вибрані твори.- С. 100].

Другий Ватиканський Собор у своїх декретах про екуменізм (“Відновлення єдності” – „Unitatis redintegratio“) та про Східні Католицькі Церкви (“Східних Церков” – „Orientalium Ecclesiarum“) особливо підкреслив всесвітнє значення скарбів східної християнської обрядової традиції, легітимним представником якої є й УКЦ-ВО. Собор наголосив, що у Східних Церквах, “славних шанигідною давниною, виявляється те передання, що походить від апостолів через Отців та становить частину божественно об'явленої та неподільної спадщини цілої Церкви”. Собор,

даючи найвищу похвалу і признання Східним Церквам, іменує їх “живими свідками цього передання”.

Собор підкреслює, що світло християнської віри прийшло зі Сходу на Захід, що Східні Церкви є колискою християнської традиції та що Вселенські Собори, які визначили та закріпили великі правди християнської віри, відбулися на Сході. Окрім того, “Східні Церкви вже з самого початку мають багатство, з якого зачерпнула багато Церква Заходу в справах літургійних, в духовному переданні та в правному порядку” [Декрет про Східні Католицькі Церкви “Східних Церков” – „Orientalium Ecclesiarum“ // Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації.- Львів, 1996.- С. 201]. Саме з огляду на цей пребагатий скарб традиції християнського Сходу, Собор закликає всіх членів Христової Церкви до пізнання, пошанування та збереження цієї духовної спадщини Сходу. “Нехай усі знають, що знати, шанувати, зберігати та плекати цю багатющу східну літургічну та духовну спадщину є дуже важливе для вірного зберігання повноти християнської традиції та для досягнення поєднання між східними та західними християнами” [Там само.- С. 203].

Свого часу папа Іван XXIII також надзвичайно яскраво підкреслив рівноправність всіх християнських обрядів: “Христова Церква має різні обряди, всі рівноправні, всі повні таїнственної краси і символіки. Ці обряди – це наче дорогоцінна одіж Церкви, золототкана одіж царівни” [Див: Катрій Юліян. Наша християнська традиція.- Нью-Йорк, Рим. 1988.- С. 10].

Прийнявши святу віру із Візантії, Київська церква прийняла і візантійський обряд, через який Українське християнство визнає свою віру, вшановує Господа Бога і ним ідентифікується. Оскільки до первинного візантійського обрядового підґрунтя за тисячу років наша Церква додала значний пласт типово національної, значною мірою католицької за своєю суттю, обрядовості, то тому в сучасному українському богослов'ї наш обряд іменується як візантійсько-український, чи навіть – український. Все це разом взяте засвідчує, що наш обряд є не лише національною спадщиною, але й спадщиною всієї Східної Церкви. Він поєднав у собі сиву історичну давнину, глибокий духовний зміст, велику містику і символіку з величними богослужбовими церемоніями. Його творили отці Східної та Київської церкви, освятили молитвами, сльозами, жертвами та кров'ю численні мученики та ісповідники.

Українські єпископи-учасники Другого Ватиканського Собору в своєму посланні до Собору від 12 листопада 1964 року так заохочували

всіх українських католиків до збереження свого обряду: “Усім нам разом, Владикам і Вам, Духовенству і вірним, і кожному зокрема залежить і мусить залежати на тім, щоб ми суцільно зберігали наш обряд у всіх наших епархіях, парафіях, монастирях і душпастирських осередках на цілій земній кулі, щоб без огляду на простори й кордони, де тільки б'ється українське серце і де українська рука робить знак святого хреста на своєму тілі, ми всюди і завжди почувалися одними в Христі. Наш обряд був і є наймогутнішим чинником нашої церковної і народної єдності” [Цит. за: Катрій Юліян. Наша християнська традиція.- Нью-Йорк, Рим. 1988.- С. 11].

Християнський обряд Української Католицької Церкви, як зовнішній вияв віри та богопочитання, є духовною скарбницею тисячолітнього надбання духовних вартостей і релігійного світогляду, котрі за тисячоліття наповнилися українською духовністю, набрали типово народних прикмет і стали виявом української релігійної ментальності.

Універсальними носіями та джерелами обряду, як відомо, є літургічні книги, в яких українські християни знаходять скарби духа, засади своєї християнської ідентичності. На зорі українського християнства всі літургічні книги прийшли на Україну з Візантії або з Болгарії, однак грецька мова не прийнялась на Україні, а натомість вже від кінця IX століття в Україні вживалися літургічні книги, укладені “апостолами слов'ян” – святыми Кирилом та Мефодієм, написані церковно-слов'янською мовою. При чому ці книги мали, так би мовити, “вселенську канонічність”. Святі брати навіть переконали Синод єпископів Христової Вселенської Церкви в необхідності їх запровадження серед слов'янських народів, а папа Адріян II офіційно затвердив уживання слов'янської мови в святій Літургії та в цей спосіб своєю владою запровадив новий, слов'янський обряд у всій Вселенській Церкві, котрий поширювали в Україні ці святі [Див: Нагасвський Ісидор. Кирило-Мефодієвське християнство в Русі-Україні.- Рим, 1954.- С. 54, 61].

Наведений факт, а також перші століття діяльності Київської церкви, коли вона навіть після церковного розколу 1054 року жодним чином не виступила проти своєї єдності із Вселенською церквою, засвідчили становлення автономності Української Церкви, що знайшло своє відображення і в певній “партикулярності” її обряду, зокрема в українській християнській духовності та в християнському мистецтві [Там само.- С. 131; Липський Богдан. Духовність нашого обряду.- Нью-Йорк-Торонто, 1974.- С. 45].

Так, в 1089 році в Італійському місті Барі відбулось урочисте святкування перенесення туди мощів святого Миколая Чудотворця з Мир Лікійських у Малій Азії. Мощі святого Миколая були забрані з міста Мир італійськими мореплавцями. Тому візантійська Церква не святкує цього дня. Київський митрополит Єфрем, українець, заводить це свято для України. Тоді ж, в 1091 році, приїхав з Риму до Києва „митрополит-грек“ Теодор та привіз мощі й інші дарунки від папи Урбана II [Див: Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України.- Рим-Мюнхен-Фрайбург, 1988.- С. 61].

Літургична партикулярність українського обряду, як форма трансформації візантійського обряду, яскраво проявилась в практиці уділення святих Тайн вже від першого століття християнства в Україні, зокрема в св. Тайні Хрещення, миропомазання, св. Причастя та подружжя, а особливо – в становленні українського монашества та церковної обрядової дисципліни [Див: Катрій Юліян. Наша християнська традиція.- С. 258-273].

Київська церква за підтримки великих київських князів постійно прагнула відстоювати свою не лише обрядову партикулярність, але й адміністративну незалежність від Візантійської патріархії та зберігала прихильність до Апостольського Престолу в Римі до і після церковного розколу 1054 року: “Наші предки старалися впродовж тисяча років держати зв’язок з Апостольським Римським Престолом, а в тисячу п’ятсот дев’яносто п’ятому і шостому році закріпили єдність із Католицькою Римською Церквою, під деякими умовами, що їх дотримання пообіцяли торжественно римські папи. Впродовж чотирьох століть ця єдність була посвідчена великим числом мучеників між українцями, і наші дні записані теж славно в анналах Церкви про цю оборону Святої Єдності нашими братами” [Йосиф, Патріарх. Заповіт.- Філадельфія, 1992.- С. 10-11].

Київська церква, як церква могутньої держави, не бажала ставати васалом візантійських патріархів. Так, 1051 року князь Ярослав Мудрий проти волі візантійського імператора і патріарха на соборі єпископів Київської церкви поставив київським митрополитом українця (русина) Іларіона (1051-1054), першого ідеолога київського, виразно противізантійського, християнства, засади богословського вчення котрого, викладені в праці “Слово про Закон і Благодать”, склали основу київської (української) богословської доктрини, протилежної не лише до візантійської, але і до пізнішої за походженням доктрини московського християнства, як це засвідчив відомий російський історіограф Георгій Федотов [Fedotov George. The Russian Religious Mind. Kievan Christianity.-

Cambridge, 1946 – P. 400]. Однак візантійські впливи на Київську митрополію все ж мали місце і після митрополита Іларіона шляхом обсадження київського митрополичого престолу митрополитами грецького походження, котрі, як свідчить численна церковна історіографія, майже ізолювалися від ідеології київського християнського життя, котра плідно розвивалась монахами Печерської Лаври, зокрема святими Антонієм та Теодозієм Печерськими. Вдруге Україна-Русь знехтувала прерогативу Царгорода у виборі київських митрополитів в 1147 році і без його попередньої санкції призначила митрополита Кліма Смолятича (1147-1155) київським митрополитом.

Разом з тим вплив візантійського мистецтва на українське церковне мистецтво був більш конструктивним і творчим, ніж адміністративний вплив, і виявився він особливо в кінці X і в першій половині XI століть. Під прямим візантійським впливом були збудовані і розмальовані ранні муровані київські храми, насамперед, Десятинна церква і Софійський собор. Однак при зведенні Успенського собору Києво-Печерської Лаври грецькі майстри будували за умовами, продиктованими лаврськими ченцями, а розмальовували собор відомі іконописці-ченці Алімпій і Григорій [Див.: Степовик Д. Іконологія й іконографія.- Івано-Франківськ, 2003.- С. 165].

Однією з позитивних форм духовного впливу Візантії на Київську церкву був вплив візантійської іконографії через привезені на Русь-Україну з Візантії чудотворні ікони, котрі майже всі були богородичної тематики і які зафіксовані в українській іконографії під іменами тих міст, в яких вони зберігалися – Холмська, Успенська, Києво-Печерська, Белзька, Вишгородська [Там само.- С. 165-170].

Вплив візантійської іконотворчої традиції на український обряд є помітним в Українській церкві і до сьогодні. Вирішальну роль тут відіграло те, що провідні українські творці ікон були і є добре освічені не лише в ділянці мистецтва, але й богослов’я не лише візантійської, але й західної й української ікони, котра вже має свою давню традицію, серед яких вирізняються, зокрема, такі майстри як Петро Холодний, Святослав Гординський, Ювеналій Мокрицький, Христина Дохват та інші.

Так, Святослав Гординський як митець і мистецтвознавець мав солідні знання з візантології і тонке відчуття ікони як високого мистецтва і віронавчального об’єкта в літургійному служінні. С. Гординський засвідчив глибоке оволодіння суттю східної іконографії, яку у Середньовіччі успадкувала Україна: “Сама Візантія була зцементована християнською релігією, Богом дані закони якої були незмінні, дані Святим Письмом і розроблені передусім східними богословами, отцями

Церкви. Витворилися пишні форми богослужінь, збудовано величні храми, оздоблені мозаїками, фресками й іконами” [Гординський С. Українська ікона XII-XIII століть.- Філадельфія, 1981.- С.- 271].

Інші українські іконотворці своєю творчістю впродовж другої половини двадцятого сторіччя довели, що цілком солідаризуються з позицією С. Гординського щодо візантійського іконологічного вчення, зокрема богословського вчення святих східних отців про ікону, а тому їхні твори цілеспрямовані та досконалі і характеризуються тонким поєднанням візантизму і ренесансу, барокко і класицизму. Все це свідчить про витворення оригінальної обрядової української іконописної духовної традиції, яка гармонійно вписалася в український контекст і сьогодні становить неподільний з наукою і культурою України масив [Див.: Степовик Д. Іконологія й іконографія.- С.- 271-273].

Яскравими представниками цієї сучасної української школи іконопису, як живого виразника українського обряду, є два майстри ікон з Івано-Франківська – Михайло Халак і Василь Стефурак, котрі в своїх іконах не прагнуть показати щось нове, виразити своє власне бачення духовного елементу в іконі, а бажають виразити те, що бачила і чому вчила та вчить Східна Католицька Церква, тобто показати не своє, а божественне, церковне. Фізіономічно українським стилем їх ікон є відмова від будь-яких деформацій, які нібито мали б посилювати позареальність, містичність, духовність ікони. Навпаки, вони випрацювали ідеал прекрасного святого лику, який спричиняються до “здви́гу серця”, до просвітлення духу, до очищення душі. Саме ці риси іконопису М. Халака і В. Стефурака засвідчують їх належність до київської іконописної школи минулих віків, для якої не були характерні еkleктичні варіації візантійського стилю, а цілком щось нове: академічний рисунок, виважені пропорції, дзвінка чистота колориту, благородство лінії, повна відсутність умовностей, деформацій, зворотних перспектив. Разом з тим, як це слушно відзначає Д. Степовик, ці ікони не є наслідуванням мистецтва латинської Церкви, оскільки в них (особливо у витлумаченні постаті Богородиці Покрови) наявні всі основні формальні ознаки саме східнохристиянської ікони, зокрема – еманация любові як наслідок духовної і тілесної досконалості та психології образів на іконах [Там само.- 275-282].

Окрім архітектури та іконопису, особливо помітним був візантійський вплив на становлення літургійного обряду Українського християнства. Христитель Русі-України – князь Володимир Великий, турбуючись про благо церкви та народу, погодився на достосування до візантійської літургії старо-слов'янської мови, яка стала „дієвим

інструментом, завдяки якому всі люди наблизились до божественних істин” [Papst Johannes Paul II.. Enzyklika „Slavorum Apostoli“.- AAS, 77, (1985).- S. 12].

Київська Церква постала в той час, коли між Римом та Константинополем ще панувала повна єдність в одній Вселенській – Католицькій церкві і, долучившись до духовної єдності Сходу і Заходу, вона приєдналась до єдиної Христової Церкви та через неї поєдналась Україна із сусідньою Європою. Завдяки цьому князь Володимир залучив Київську Церкву до участі в розбудові Вселенської Церкви і зберіг при цьому східні обряд та традицію нашої церкви, а також її українську ідентичність.

Власне, візантійський літургійний обряд став джерельним обрядом для Київської церкви, фізіономічне вираження якого зафіксувалося у візантійській літургії, котра в українському контексті за тисячу років набула конкретної національної форми щодо її вираження і наповнення формул, текстів, структури і богослов'я. Причому це українське наповнення-реалізація візантійського обряду, як окрема церковна спадщина, стало не тільки суттєвою частиною української церковної ідентичності, але й стало власне ідентичністю Української Католицької Церкви, котра, будучи Церквою східного – візантійського обряду, перебуває вже понад тисячу років в сопричасті з Апостольським Престолом Риму.

Так витворилися національні звичаї Йорданського освячення води. Характерно українським є звичай поминання померлих наступного дня після храмового свята, зовсім по-іншому, ніж у Візантії, осмислене свято Покрови Пресвятої Богородиці, яке стало загальнонаціональним. За власною традицією наша церква почитає Богородицю у травні під час спеціальних відправ – “маївок”, а місяць жовтень в українській католицькій традиції присвячений вервиці до Матері Божої. Спеціальні молебні й акафісти відправляються до Христа Чоловіколюбця та до Пресвятого Серця Христового. Українська церква має власні богослужіння на честь українських святих – Володимира і Ольги, Антонія і Теодосія Печерських, Бориса і Гліба, священомученика Йосафата. Вже з найдавніших літургійних книг Київської традиції, особливо з требників, постає перед нами питоменно українська картина богослужінь для задоволення широких духовних потреб нашого народу, наприклад, найрізноманітніших посвячень і благословень всіх вартісних елементів життя і побуту народу, котрі відповідають глибоким духовним потребам українських християн. Всі ці літургійні звичаї та традиції

особливо відзеркалюють поєднання в УКЦ-ВО вселенського і національного і є відображенням першого в другому.

Сучасний обряд УКЦ-ВО витворювався протягом століть з давньокіївського обряду і на сьогодні становить собою відмінний від інших обряд візантійського походження, який часто окреслюють як “візантійсько-український обряд” [Див.: Дольницький І. Типик Української Католицької Церкви.- Рим, 1992.- С. 5]. Цей обряд за своїм генезисом і розвитком ніколи не був колоніальним, але був синтетичним, “продуктивним” – витвореним із національної духовності і власних потреб та здобутків Українського християнства [Див.: Атанасій-Григорій Великий. Релігія й Церква – основні рушії української історії.- Записки НТШ. Т.- 181. Релігія в житті українського народу.- Мюнхен-Рим-Париж, 1966.- С. 29]. Тобто Український обряд не був копією візантійського обряду, бо він сформувався в творчому, селективному пошуку окремих, властивих українському народові вартостей, дібраних за власними внутрішніми критеріями із візантійського і вселенсько-церковного досвіду. На сьогодні він увібрав в себе всі цінні риси західного і східного богослов'я та літургіки.

Прикладом такої органічної селенції Східної та Західної обрядової традиції є культ Христового Серця. Даний культ Христового Серця знайшов добрий ґрунт і в Українській Католицькій церкві візантійського обряду, давши спонуку до різних набожностей і практик (молебнів, суплікацій та ін.). В культурі Христового Серця Український католицизм витворив гармонійну синтезу біблійної та української філософії серця із західним та українським (східними) богослов'ям на основі культу Божої любові, котра впливає із багатостраждального серця Христа. Митрополит Андрей Шептицький, великий знавець і любитель Східного обряду, у своїх пастирських листах часто писав про Божу любов та доручив своїм декретом під час Львівського Архиепархіального Собору в 1940 році широко практикувати в УГКЦ культ Пресвятого Серця Христового як культ безконечної любові Ісуса Христа до людей. В цьому декреті митрополит Андрей наголошує, що Христове Серце є уособленням всієї божественної та людської природи Ісуса, Його науки, мудрості, чеснот та любові, а також є джерелом безмежних скарбів та безцінних дарів для всіх християн [Див.: Катрій Ю. Я. Пізнай свій обряд! Літургійний рік Української Католицької Церкви.- 1992.- С. 203].

Загалом церковно-обрядова суть Українського католицизму засвідчує його церковно-національну окремішність та невіддільність від вселенськості. Нерозривний взаємозв'язок цих двох його характерних

обрядових рис засвідчується цілим рядом його фізіономічних характеристик, зокрема ім'ям церкви – УКЦ-ВО, котре є носієм її ідентичності, змісту, літургійно-обрядових засобів спасіння вірних, тісного нерозривного зв'язку зі східними католицькими церквами-сестрами та із історично-культурним генезисом української нації, невіддільного від становлення Церкви. Підтвердженням цього є тісна переплетеність, нерозривність історії Київської церкви та українського народу, духовно-обрядові зв'язки та взаємовпливи, нероздільна культурна спадщина, власна церковна мартирологія.

Творячи свою обрядову ідентичність, Українська Католицька Церква візантійського обряду завше сповідувала й органічно розвивала основоположні еклезіальні принципи Київської християнської традиції, насамперед принцип вселенської (католицької) відкритості як на Схід, так і на Захід, а також була і залишається особливою еклезіологічною структурою, котра слугує прикладом-моделлю поєднання універсальності та індивідуальності Христової церкви, її обрядової різноманітності в єдності, континуальності її католицькості, органічно зв'язаної з помісністю. При цьому саме збереження своєї обрядової ідентичності в усій історичній повноті є не лише підтвердженням її католицькості, але є також ціллію подальшого вдосконалення церковного життя та ієрархічної організаціїта з огляду на ті завдання, які життя ставить перед нею в сьогоднішній Україні.

*Т.Котлярова** (м. Київ)

ЄРЕТИЧНІ ВЧЕННЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ІКОНОБОРСЬКИХ УЯВЛЕНЬ**

Незважаючи на постійну зацікавленість дослідниками різних епох проблемою виникнення та поширення єретичних вчень в Київській Русі, до цих пір залишається недостатньо висвітленими низка питань. Зокрема, на особливу увагу заслуговує питання про витоки та розповсюдження тих єретичних вчень, що сприяли розвитку іконоборських уявлень. У пропонованій статті розглянемо найбільш впливові єретичні (в т.ч. іконоборські) течії, що проникли на територію Київської Русі разом з

* Котлярова Т.О. – аспірантка кафедри релігієзнавства філософського факультету Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

** © Котлярова Т.О., 2004